

УДК 9(477)

DOI: 10.30840/2413-7065.4(81).2021.247769

ВОЛИНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО РАНЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ: БЕЗ СТЕРЕОТИПІВ І УПЕРЕДЖЕННЯ

Грина ВОРОНЧУК*orcid.org/0000-0001-5466-5356*

доктор історичних наук, доцент, завідувачка відділу історичних пам'яток НДІУ

Анотація. Автор статті порушує питання про необхідність перегляду висновків вітчизняної історіографії щодо історії українського селянства ранньомодерної доби. Необхідність обумовлена історіографічними перекосами радянської доби, коли пріоритетними вважались проблеми соціально-економічного становища та антифеодальної боротьби народних мас, зокрема й селянства. Проте тогочасна методологія, що базувалася на вульгарно-соціологічних засадах, призвела до спрощених підходів, міфологізації, а подеколи й відвертої фальсифікації історії селянства. Наразі маємо констатувати, що традиція аналогічних підходів спостерігається й сьогодні, тому навіть у новітніх дослідженнях продовжують домінувати старі методологічні засади й оцінки.

Автор переглядає застарілі історіографічні стереотипи щодо становища українського селянства XVI–XVII ст. і на підставі документальних матеріалів доводить, що аграрна реформа 1557 р. не мала значного поширення на Волині. Пануючою формою селянського господарства до середини XVII ст. залишалася дворищна система господарювання. Проте навіть часткове проведення аграрної реформи та запровадження нової земельної одиниці – волоки – не означало обезземелення селян. Волока була також доволі значною земельною площею, достатньою для ведення господарства великою селянською нерозділеною родиною. На документальному матеріалі показано, що і дворищні, і волочні селянські дворогосподарства широко використовували найману працю. На цій підставі автор стверджує, що за своєю типологією селянське дворогосподарство було господарством фермерського типу.

Ключові слова: селянство; селянське господарство; аграрна реформа 1557 р.; «дворище»; «волока»; наймана праця.

VOLHYNIAN PEASANTRY IN THE EARLY MODERN TIMES: WITHOUT BIAS AND STEREOTYPES

Iryna VORONCHUK

Doctor of Historical Sciences, associate professor, Head of the Historical Sites Department of RIUS

Annotation. The author of the article voices the necessity to revise the conclusions of the Ukrainian historiography with regard to the history of the Ukrainian peasantry in the early modern times. This necessity is prompted by historiographical distortions of the Soviet era when research priority was given to such subject matters as socio-economic state and anti-feudal struggle of the masses, including peasantry. However, the methodology of that time, which was based on vulgar sociological principles, led to simplified approaches, mythologizing, and sometimes outright falsifications in the history of peasantry. It should be pointed out that the tradition of similar approaches may still be found nowadays, and thus even in recent research old methodological principles and opinions continue to be dominant.

The author reviews outdated historiographical stereotypes regarding the state of the Ukrainian peasantry in the 16th–17th centuries and on the basis of documents proves that the agrarian reform

© Ворончук І.

of 1557 did not become widespread in Volhynia. Dvoryshche system remained the dominant form of peasant economy until the mid-17th century. However, even partial implementation of the agrarian reform and the introduction of the new land unit – voloka – did not result in peasants being dispossessed of their land. Voloka was also a fairly large area of land sufficient for a large undivided peasant family to run its economy. On the basis of documents it is demonstrated that hired labour was widely used by both dvoryshche and voloka peasant economies. Given these facts, the author argues that in its typology peasant economy was the one of the farm type.

Key words: peasantry; peasant economy; agrarian reform of 1557; 'dvoryshche'; 'voloka'; hired labour.

Критичний перегляд багатьох положень і висновків радянської історіографії ще не торкнувся селянської тематики загалом, зокрема й ранньомодерної доби. Більше того, навіть у новітніх працях, де начебто декларується необхідність нових підходів і поглядів на селянство, його правовий статус та економічний стан, насправді продовжують домінувати старі методологічні засади, схеми й звичні стереотипи.

У той же час багато аспектів історії селянства раннього Нового часу, які внаслідок різних причин виявилися деформованими або й навіть свідомо сфальсифікованими, вимагають неупередженого перегляду. Одним із таких доволі складних питань є проблема впровадження в українських землях аграрної реформи 1557 р. та її вплив на становище тогочасного селянства.

Радянська історіографії вважала пріоритетними проблеми історії народних мас, але оскільки вітчизняні дослідники розглядали ці проблеми з погляду тодішньої методології, то, врешті-решт, саме ці питання виявилися найбільш деформованими. Історія селянства досліджувалася за усталеною вульгарно-соціологічною схемою: посилення експлуатації – погіршення матеріального стану – підйом антифеодальної боротьби. Відтак сформувався спрощений підхід до проблеми взаємостосунків

панівного стану і селян, що розглядалися тільки крізь призму класової ненависті, а отже, характеризувалися як виключно антагоністичні. Виробився також одномірний стереотипний погляд на селянство як на одноманітну злиденну масу, що все життя тільки й мріяла про боротьбу зі своїми споконвічними гнобителями.

У зв'язку з цим в історичній літературі виникло й досі існує чимало суперечностей. Зокрема, положення про прогресивний суспільно-економічний розвиток українських земель в XIV – першій половині XVII ст., тобто про висхідний розвиток продуктивних сил, поєднується з висновком про занепад селянського господарства. Зауважмо: ідеться про добу, коли сільське господарство становило найважливішу галузь народного господарства загалом, а селянство було найголовнішою продуктивною силою, яка забезпечувала сільськогосподарськими продуктами не тільки зростаюче населення своєї країни, а на той час вже і значну частину Європи [9, с. 331; 12, с. 233].

Зараз начебто існують можливості для ретельного вивчення документальних матеріалів та створення на джерельному ґрунті добротних наукових праць. На жаль, розвиток вітчизняної історичної науки протягом останніх 30 років не призвів до наукового перегляду історії

українського селянства раннього Нового часу. Саме це зафіксувала узагальнююча праця «Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах», де знайшли повторення усі відомі характеристики радянської історіографії щодо становища селянства ранньомодерної доби за зазначеною вище схемою: обезземлення, посилення експлуатації та погіршення становища у зв'язку з аграрною реформою 1557 р. [21, с. 142–152; 22, с. 152–167]. Аналогічний підхід спостерігаємо і в збірнику із доволі зобов'язуючою назвою «Соціально-економічні трансформації в Україні та Білорусі в XVI–XVIII ст.: фактор реформ», де проголошене завдання «підняти задекларовану тематику на новий якісний рівень» так і залишилося декларацією, оскільки аналітичний розгляд різноманітних аспектів становища українського селянства XVI–XVII ст. відсутній [37].

Одним із міфів старої історіографії є теза про малоземелля і безземелля селянства, що пов'язують з аграрною реформою 1557 р., запровадженою «Уставою на волоки» [22, с. 155–156]. Щоправда, в новітній праці з історії селянства ця реформа вже не називається реакційною, разом з тим створення фільварків, тобто господарств для вироблення сільськогосподарської продукції на ринок, оцінюється негативно. Саме з фільварками пов'язується зменшення селянських наділів, зростання відробіткової ренти, посилення експлуатації тощо. Ще один важливий принциповий момент: приклади на підтвердження авторських думок наводяться хаотично щодо усіх українських земель [21, с. 142–149], які перебували у зовсім різних політико-економічних умовах. Отже, форми господарювання і становище різних соціальних

груп хліборобського населення окремих українських регіонів характеризувалися значними відмінностями й особливостями, що вимагає ретельного вивчення регіональної специфіки селянського життя окремих земель. Тож наразі на підставі документальних матеріалів розглянемо деякі питання історії волинського селянства, оскільки за раннього Нового часу Волинь, що з XIV ст. перебувала у складі Великого князівства Литовського (далі ВКЛ), а 1569 р. внаслідок Люблінської унії увійшла до Речі Посполитої, була одним із найбільших українських регіонів.

Становище селянства визначається набором певних характеристик, серед яких найважливішими є система/форма селянського господарювання та величина земельних наділів конкретних господарств. У XIV – першій половині XVI ст., тобто до аграрної реформи 1557 р., загальнопоширеною формою селянського господарювання на Волині була дворищна форма господарювання, заснована на принципі вільного займу ще неосвоєних земельних масивів. Селяни «сидели на дворищах», тому, як зазначала О. Єфименко, зовсім не випадково «Литовську Русь» називали «подворищною» [9, с. 332–333; 19, с. 376–377]. Синонімом слова «дворище» у джерелах виступає термін «служба», який означав, що власники кожної сільськогосподарської структури – дворища – виконували певні, але при цьому зовсім різні повинності, тобто певну службу.

Дворища були двох типів: великі, які джерела називають «старожитними», «добрыми», і невеликі. Проте й невеликі дворища охоплювали чималі площі орних земель та угідь. Більше того, власністю дворища вважалася не лише вже

освоєна територія, а й те, що в майбутньому можна було відвоювати у природи: «и въ дуброве и на болоте, што прикопаеть поля и протеребитъ сеножать, тое супокойное держати маеть», тобто територія, яку могла освоїти власними силами патріархальна селянська родина [2, с. 10]. Селянське дворище становило доволі великий господарський комплекс з ріллею, городами, різними сільськогосподарськими угіддями: вигонами, сіножатями, рибними ловами, пасіками, робочою та продуктивною худобою тощо, який потребував значних робочих сил. Як правило, дворища не ділилися між окремими малими сім'ями, на ньому здавна господарювала велика нерозділена (розширена) селянська родина.

На думку литуаністів, просторові параметри дворищ коливалися в межах від кількох десятків до сотень гектарів землі. За спостереженнями Д. Похилевича, на етнічно литовських землях селянські наділи становили від 30 до 50 га при чималих сіножатях і вигонах, а пересічне білоруське дворище Пінського староства він обраховував на 4 волоки, що дорівнювало близько 95,5 га [35, с. 15]. Значно більші показники наводив М. Владимирський-Буданов, обрахувавши рільні площі деяких дворищ цього ж староства на 146,3, 255,9 та 392,2 га [7, с. 11; 9, с. 343–344].

Доволі великими були дворищні селянські господарства й на Волині. За нашими підрахунками, Неронівське дворище Луцького староства в 1552 р. обіймало 635,4 га орної землі. Великими були й дворищні земельні площі приватних маєтків. Так, землеволодіння одного дворища в с. Підгайці Луцького повіту в 1528 р. охоплювало 80,28 га, з

яких 59,72 га припадало на орні землі, півдворищне господарство в с. Смиків Луцького повіту в 1584 р. мало 47,7 га, а в с. Пісках у 1587 р. – 119,4 га ріллі [8, с. 98]. Як бачимо, дворища значно відрізнялися за площами належних їм земель, що цілком зрозуміло. Коливання земельних площ було пов'язане зі стихійністю самого процесу виникнення та розвитку дворищної системи господарювання. Визначити площі дворищних земель доволі складно, оскільки вони загалом не обраховувалися певними земельними мірами. М. Грушевський відзначав, що волинські дворища узагалі не мали якоїсь певної сталої величини [15, с. 25], а О. Єфименко зауважувала, що дворища й не могли мати однакових розмірів, бо держава не була зацікавлена у встановленні обмежень на дворищні земельні площі, розміри яких залежали від випадкових причин, а найперше – від наявності вільних, здебільшого ще не освоєних земель та робочих сил окремого селянського господарства [19, с. 379]. Заснована на принципі вільного займу цілинних земель, дворищна система потребувала як для освоєння території, так і для подальшого ведення господарства великого колективу. Цю думку підтримував також Іван Новицький, наголошуючи, що розміри орних площ залежали від числа робочих рук у селянському господарстві [29, с. 104].

Традиційно в українській історіографії руйнування дворищної системи господарювання пов'язують із проведенню у ВКЛ аграрною реформою, ключовою датою запровадження якої стало 1 квітня 1557 р., коли сейм затвердив документ, відомий під назвою «Устава на волоки», в якому було сформульовано головні засади реформи.

Зазначимо: головним завданням аграрної реформи було збільшення прибутків державної скарбниці. У XVI ст. відбувалися докорінні зміни в галузі економічної, господарської політики центрального уряду Великого князівства Литовського. З одного боку, вони були викликані проникненням торгового капіталу в економіку ВКЛ, а з другого – складною міжнародною ситуацією, в якій опинилася держава через заострення відносин з Московією та Кримським ханством [32, с. 133]. Необхідність ведення виснажливої боротьби на два фронти проти агресивних намірів сусідів вимагала від уряду ВКЛ все нових і нових державних видатків.

Головними прибутками великокнязівського скарбу були надходження від так званих «королівщин», тобто господарських/великокнязівських або королівських маєтків. Дехто з дослідників кваліфікує королівщини як державні володіння, оскільки їхні прибутки йшли на задоволення як особистих потреб великого князя/короля, так і загальнодержавних. Оскільки стан великокнязівського господарства був не дуже задовільним, а видатки весь час збільшувалися, державна скарбниця швидко спорожніла. Перед урядом постала нагальна потреба збільшити державні надходження. Тож було вирішено поповнити державну скарбницю за рахунок підняття прибутковості великокнязівського господарства, і з цією метою уряд приступив до його реорганізації. Завдання збільшення прибутковості господарських/державних маєтків й мала забезпечити аграрна реформа 1557 р., поправи до неї від 20 жовтня 1557, 20 травня, 20 червня, 20 жовтня 1558 років, а також послання та інструкції до ревизорів, мірників та

лісничих щодо її проведення. Порядок реформування господарських маєтків було викладено в документі «Устава на волоки», якому передувала ціла низка заходів, передбачених уставами ще попередніх 1514, 1529 та 1547 років.

Першим кроком у цьому напрямі була устава 1514 р. [26, Приложение № 23]. Вона мала поширення на доволі вузьку територію, а саме – лише на господарські двори Віленського і Троцького повітів, і складалася з декількох несистематичних розпоряджень, спрямованих на те, щоб одержані прибутки не втрачалися [33, с. 85–87]. Наступним кроком стала «Уставна грамота державцям і урядникам 1529 р.», яка відрізнялася від попередньої закладеними вже певними принципами нової економічної політики [1, № 159]. Спрямована на збільшення прибутковості великокнязівських маєтків, грамота передбачала заходи щодо інтенсифікації ведення дворового господарства для пристосування його до потреб внутрішнього і зовнішнього ринків, тобто надання йому підприємницького характеру.

Проте очікуваних урядом великих зрушень не відбулося, оскільки спроби реорганізації та інтенсифікації господарства державна адміністрація намагалася здійснити в межах існуючих економічних відносин при збереженні старих земельних і повинностей порядків. За такого підходу заходи уряду не лише не дали серйозних результатів, навпаки, вони ще більше виявили відсталість господарства від вимог часу. До того недоліки самих устав висували на порядок денний необхідність ширшої аграрної реформи. Проте до її проведення великокнязівська адміністрація здійснила ще один захід, спрямований на поліпшення

державного господарства. Майже напередодні аграрної реформи, 1547 р., була видана нова устава «Наказ старостам и державцям» [17, Приложения, с. 84]. Щоправда, з приводу його датування в літературі існує розходження думок. М. Бережков, аналізуючи тексти устав, відзначав близькість «Наказу» до устави 1529 р. і в той же час вбачав принципові суперечності з «Уставою на волоки», через що вважав, що «Наказ» було створено в дореформену добу [5, с. 99–105]. Іншої думки дотримувався М. Довнар-Запольський, який датував його пореформеною добою [5, с. 99–105]. В. Пічета, навпаки, досліджуючи глибинні процеси соціально-економічного розвитку ВКЛ у XV–XVI ст., дійшов висновку, що, попри різні принципи, закладені в «Наказі» й «Уставі на волоки», вони тісно пов'язані між собою і були теоретичним віддзеркаленням практичного економічного поступу держави [33, с. 43–44].

У низці цих заходів важливе місце мала діяльність королеви Бони. Саме їй належала ідея централізації усієї господарчої політики, що становила сутність її адміністративно-господарських перетворень. Королева виявилася дбайливою і старанною господаркою своїх власних добр (за привілеями її чоловіка короля Жигмунта I їй належали міста Гродно, Пінськ, Кобрин, Клецк, Рогачів, Кременець та Городець з повітами). Маючи на меті збільшення прибутковості власних земель, Бона спершу вирішила з'ясувати розміри наявного земельного фонду, який перебував у її розпорядженні. Це було досягнуто шляхом перевірки прав землевласників на землю. Так, вже у 1533 р. мстибоговські бояри мали пред'явити листи й привілеї, тобто юридичні документи на «имения, люди альбо

земли свои» [33, с. 12]. У квітні 1534 р. аналогічна перевірка була проведена у Кобринському повіті. Під час цих ревізій з'ясувалося, що багато землевласників володіли землями, не маючи на них жодних юридичних прав [33, с. 15–20]. Це стало підставою для повернення цих земель на господаря.

Королеві Боні належала також ініціатива здійснення практичних кроків щодо створення нових форм землекористування. Проведені в 1552–1555 рр. на території Пінського і Клецького староств заходи В. Пічета називав певного роду «аграрною революцією», оскільки вони насильницькими методами руйнували старі форми землеволодіння [33, с. 21]. Ця своєрідна реформаційна політика в добрах королеви здійснювалася на підставі специфічної інструкції, яка отримала назву «Устава королеви Бони». На думку дослідників, «Устава» мала характер загальної настанови, вона не відзначалася достатньою повнотою і не давала відповідей на багато практичних питань. Попри це заходи королеви мали позитивні наслідки й досягли поставленої мети.

Цим реальним позитивним досвідом щодо підняття прибутковості господарських добр скористався син королеви Бони Жигмунт II Август. Його аграрна реформа, або так звана «волочна поміра»,¹ мала вже не локальний, а широкий загальний характер. Ключовою датою у її проведенні стало 1 квітня 1557 р., коли сеймом було прийнято головний документ, що заклав фундамент земельної

¹ Термін «волочна поміра» вживали М. Любавський та польські вчені. М. Довнар-Запольський називав ці заходи «селянською реформою», а В. Пічета спершу вживав термін «аграрна реформа», а в останні роки наукової діяльності називав їх «землепорядною політикою».

реформи, яка отримала офіційну назву «Устава на волоки» [31, с. 113–124]. Процес запровадження реформи детально досліджений у працях М. Довнар-Запольського, В. Пічети, Д. Похилевича та ін. [17; 18; 32; 33; 34; 35; 36].

Головним завданням аграрної реформи було збільшення державних надходжень, що передбачалося такими заходами: суворий облік кількості й якості господарських земель, введення однакових повинностей для державних селян, які відповідали б економічній спроможності селянства, а для цього введення однакової земельної одиниці, а також усунення низки перепон, зокрема через-смужжя [31, с. 511–554].

Виходячи з цих завдань, уряд ВКЛ здійснив помір, тобто перемірювання володінь великокнязівського столу, з метою раціональнішого використання земельного фонду і заведення великих товарних господарств – фільварків. Основними заходами волочної реформи було точне вимірювання земель, їх поділ на ділянки однакової величини, розподіл селян на категорії/розряди відповідно до розміру земельної ділянки і обкладення їх повинностями залежно від розміру і якості земельного наділу. Таким чином, відбулася уніфікація селянських земельних наділів за їх величиною, селянам надавалися однакові, стандартні за розміром земельні ділянки – волоки. Одночасно визначалась якість ґрунтів і відповідно до цього призначалися належні з цих наділів селянські повинності. Дослідники високо оцінюють цей захід, вважаючи, що це був грандіозний для тих часів задум. Протягом десяти років спеціально призначені урядовці обміряли й описали декілька сотень тисяч гектарів ріллі та лісу, що призначався для

вирубання і використання звільнених територій для сільського господарства. Одночасно було проведено й часткове обмірювання державних лісів – «пуц и переходов звериных» [17, с. 235–244]. Проводячи помір і опис земель, великокнязівська адміністрація з метою ліквідації черезсмужжя приєднувала до дворів великокнязівського столу розташовані поруч землі селянства, шляхти й духовенства, на яких влаштовувала великі товарні господарства – фільварки. Натомість власникам, що мали всі юридичні права на відібрані у них землі, надавалися інші ділянки.

З фіскальною метою було вирішено здійснити уніфікацію селянських повинностей шляхом приведення дворогосподарств до однакових параметрів. Відтак землі кожного дворища підлягали вимірюванню, після чого селянським господарствам надавалися однакові стандартні земельні ділянки – «волоки» [9, с. 364–365]. Одночасно визначалась якість ґрунтів і відповідно до цього призначалися належні з цих наділів повинності [29, с. 111]. Порівняно з розмірами дворищ волока була меншою, але також доволі значною земельною одиницею. За нашими підрахунками, на Волині вона становила 23,89 га [9, с. 378]. В ході реалізації так званої «волочної поміри» частина дворищних земель відрізалась, а на вивільнених ділянках утворювалися підлеглі скарбниці державні/великокнязівські господарства – фільварки.

Проведення аграрної реформи передбачалося у великокнязівських маєтках, однак вважається, що ідея підвищення прибутковості шляхом заведення фільварків привабила шляхту, яка взялась активно запроваджувати реформу

у власних маєтках. Панує думка, що, врешті, це призвело до повсюдного зруйнування дворищної системи селянського господарювання. Так, М. Владимирський-Буданов вважав, що внаслідок запровадження волочної поміри дворище розпалось [7, с. 4]. Ф. Леонтович відносив завершення реформи не лише в литовських, а й в українських землях ВКЛ на кінець XVI ст. [25, с. 15]. Аналогічної думки дотримувався і радянський литуаніст В. Пічета [34, с. 22]. Цей погляд підтримують і деякі сучасні білоруські дослідники [38, с. 73–76]. Проте І. Новицький, порівнюючи білоруські й українські землі ВКЛ, зазначав, що в Південно-Західній Русі волочна система починає з'являтися лише наприкінці XVI ст. [29, с. 105; 10, с. 158]. Отже, необхідно простежити масштаби охоплення волочною помірою волинських маєтків різної форми власності протягом зазначеної доби.

Оскільки проведення аграрної реформи передбачалося насамперед у великокнязівських маєтках, зазначимо, що на Волині в цей час було лише чотири староства: Володимирське, Ковельське, Кременецьке і Луцьке (Ратненське і Любомльське староства ще в XV ст. відійшли до Холмської землі). Найраніше аграрна реформа зачепила належне королеві Боні Кременецьке староство, де 1563 р. й справді на волоки було переміряно 11 сіл, хоча три села Жолоб, Воронівці й Осники залишилися на «службах» (термін «служба» відповідав поняттю «дворище»). Достеменно невідомо, коли була проведена реформа в Ковельському старостві: у 1565 та 1570 роках тутешні селяни ще господарювали на дворищах [3, с. 64], а за інвентарем 1590 р. вони вже були переведені на волоки [40,

ф. 1, оп. 1, спр. 4, арк. 52–73]. Про поміру у Володимирському і Луцькому староствах джерела загалом не згадують, натомість документально зафіксовано, що 1590 р. селяни с. Гнідава Луцького староства господарювали на дворищах [40, ф. 1, оп. 1, спр. 7, арк. 328–328 зв.]. Проте усі волинські староства, за обрахунками М. Крикуна, охоплювали 67 сіл, які налічували 2914 димів, що становило 3,67% селянських господарств [23, с. 73]. Отже, понад 96% селянських господарств перебувало у шляхетській приватній власності.

За характером землеволодіння Волинь загалом значно відрізнялася від інших українських земель. А. Яблонівський називав Волинь суцільним «храмом можновладців», де панували князівські роди Острозьких, Заславських, Сангушків, Збаразьких, Вишневецьких, Четвертенських, Чорторійських, Буремльських, Воронецьких, Корецьких, Порицьких, Сокольських, Масальських та ін. [43, с. 18–25]. Отже, більшість волинської території становили величезні магнатські латифундії, через що О. Єфименко називала Волинь територією волинської аристократії [20, с. 77]. За підрахунками І. Крип'якевича, 18 найбільшим магнатам Волині належало близько 80 відсотків її земель [24, с. 18–19]. На думку Н. Яковенко, волинські князі, які становили понад 10% землевласників Волині, контролювали майже дві третини поземельного фонду Волині [39, с. 102–104]. В. Менжинський на частку середнього і великого землеволодіння відводить 81,4% приватновласних земель Волині [27, с. 177]. Це означає, що лише невелика частина волинських земель перебувала в руках середньої і дрібної або так званої загородової шляхти.

У зв'язку з цим, на нашу думку, волочна поміра могла охопити тут хіба що маетки дрібної шляхти, якій належав доволі незначний відсоток земель. Саме для них волочна поміра могла дати якийсь зиск, вивільнивши частину землі для заведення власних фільварків. Щоб з'ясувати, наскільки активно волочна поміра запроваджувалась у приватних маєтках, звернімося до документальних матеріалів.

За поборовим реєстром Здолбицького маєтку князя Василя-Костянтина Острозького, в 1570 р. усі 97 селянських господарств сидять на дворищах. У селі налічувалося також 37 підсусідків, про яких джерело так говорить: «То есть люди подсосудки, которые на огородах сядят, земля своих не мают», проте, за поіменним списком селян, зазначено, що четверо підсусідків на додаток до городів «роля ку загороде своей мают» [30, с. 38–41].

Інвентар маєтків князя Андрія Масальського свідчить, що 1570 р. у селах Ботині, Бодачеві, Носачевичах, Олешковичах, Петрашевичах, Сускові, Смердині Луцького повіту селяни господарювали на дворищах [4, с. 380–383]. У селах Вишків (1572), Верхів (1588) Луцького повіту, Конюхи, Млинів, Білополе, Деречин, Кути, Завидів (1582), Хринів (1588) Володимирського повіту також фіксується дворищна система селянського господарювання [2, с. 92–93, 111–116, 108–109, 190–198].

Інвентар Острозьких духовних добр 1571 р. називає поіменно селян 9 сіл: Корпилівки, Жаківців, Плоскої, Попівців, Дермані, Білашова, Куніна, Коршова і Глинського, які господарюють на дворищах і півдворищах. Їхні повинності склалися з грошового чиншу і

відробітків. Чинш з перших чотирьох сіл у розмірі 30 грошів з дворища (тож з півдворища – 15 грошів) йшов на Острозький замок. Відробітки на користь замкової церкви становили два дні навесні, два дні в жнива та ще два дні восени косили сіно, отже, загалом – шість днів на рік [30, с. 43–46].

Піддані сіл Дермань, Білашів, Кунін, Коршів та Глинське виконували трохи відмінні повинності на Дерманський монастир. Зокрема, в Дермані з господарства відробляли 6 днів на рік польові роботи й виправляли підводу, а на замок сплачували 6 грошів «воловщизни» від вола та 2 гроші «сторожового» і «порохового». Підсусідки не сплачували жодних податків. У с. Білашів сплачували з дворища 30 грошів чиншу, 6 відер меду, десятину від овець (1 вівцю від 20 дворич). Їхні відробітки становили 1 день на рік у жнива. На замок сплачували 6 грошів «воловщизни» від вола і 2 гроші «сторожового». Щоправда, усі 15 дворич споряджали двох коней на військову службу. В селі Кунін названо разом з отаманом 29 півдворищних домогосподарів. «Подимщина» з цілого дворища становила 6 грошів, тож з півдворища – 3, а відробітки – 4 дні на рік: 2 навесні та 2 восени. Вони сплачували по 6 грошів «воловщизни» та по 2 гроші «порохового» і «сторожового». Дворищні господарі села Коршів давали по 30 грошів чиншу та по дві мірки вівса. Крім того, вони мали два дні жати, один день орати, один день косити й один день звозити збіжжя до гумна, тож їхні польові відробітки становили п'ять днів на рік. Як і всі інші, вони сплачували по 6 грошів «воловщизни» та по 2 гроші «порохового» і «сторожового» на замок [30, с. 44]. У с. Глинському, де 37 селян-господарів

сиділи на 15 дворищах, 15 – на шести півдворищах і двоє – на третирах дворищ, вони сплачували з цілого дворища 30 грошів чиншу, давали чотири маці вівса, четверо курей. А їхні відробітки становили два дні на рік (день орали, день косили), проте вони щорічно відправляли ще й по дві підводи, тобто виконували підводну повинність [30, с. 45].

За поборовим реєстром Острозької волості 1576 р., селяни 26 сіл господарюють на дворищній системі. Податки замкових сіл йшли на утримання Острозького замку. Піддані зем'янських сіл сплачували з півдворища по 10 грошів чиншу, з чверті дворища – по п'ять, городники з худобою – по три, без худоби – по два, а підсусідки з робочою худобою – по 4 гроші. В реєстрі перелічено ще 35 сіл, проте вони були звільнені від податків через татарське спустошення [30, с. 47–68].

Як бачимо, селяни усіх названих сіл «сидели» на дворищах. Разом з тим наприкінці XVI ст. деякі поодинокі маєтки були переведені на волочну систему. Так, 1582 р. в с. Митищі Луцького повіту та с. Житани і Синівці Володимирського повіту селяни господарювали вже на волоках [2, с. 110, 148–149]. У 1593 р. села Коломле, Кривин перебували на «службах», тобто дворищах, село Розваж вже перемиряне на волоки, а селяни с. Білашів у 1595 р. продовжують господарювати на дворищах [30, с. 69, 71–73].

Звичайно, окремі приклади не дають можливості вивести статистику, разом з тим навіть на підставі наведених фактів можна констатувати: наприкінці XVI ст. лише поодинокі волинські села було переведено на волочну систему господарювання. На це свого часу звернув увагу М. Грушевський, який писав: «На Волині

виразної вказівки на міряні дворища-волоки я собі взагалі не пригадую». На підставі інвентарів приватних маєтків Волині він констатував: «В приватних маєтностях волочна поміра в 2-ій половині (XVI ст. – І. В.) ще не всюди була переведена, особливо в Луцькім повіті – тут частійше стрічаємо дворища, ніж волоки» [16, с. 212–213].

Розглянемо, як і чи змінилася ситуація на Волині в першій половині XVII ст. Від цього часу маємо значно більше документальних джерел, зокрема низку інвентарів маєтків найбільших волинських магнатських родів – князів Острозьких і Заславських, на підставі яких і спробуємо дослідити темпи впровадження аграрної реформи й зробити ґрунтовніші висновки щодо Волині. Зокрема, за інвентарями маєтків князя Януша Острозького 1614 і 1615 років, жодне зі 180 сіл ще не було перемиряне на волоки [28, с. 1–164]. Інвентар володінь спадкоємців його покійного брата князя Олександра Острозького 1620 р., який містить опис 320 волинських поселень, а з них 300 сіл, засвідчує, що на дворищній системі господарювання залишалося 209 і лише 89 переведені на волочну (дані щодо системи господарювання двох сіл в інвентарі відсутні) [42, с. 82–484].

Як бачимо, в маєтках одного власника одночасно співіснують дві системи селянського господарювання, однак найпоказовішим фактом є те, що нові села Ужацин, Котовська Воля, Киянка, Волиця Каленицька, Коморівка, осаджені на початку XVII ст., засновуються на старій – дворищній системі.

Інвентарі та поборові реєстри маєтків князів Заславських 1610, 1612, 1616, 1617, 1623, 1624, 1625, 1637, 1642, 1643, 1647, 1662 років дають дані щодо

83 поселень, селяни яких не лише упродовж першої, а й другої половини XVII ст. господарюють на дворищах [41, sygn. № 64/3, 64/4, 64/5, 64/8, 64/9, 64/10, 64/10а, 64/12, 64/14, 64/16, 64/17, 64/19, 64/22].

Проаналізовані документи князів Острозьких і Заславських містять достатньо репрезентативні статистичні дані, охоплюючи 561 село, що становить четверту частину тогочасних сільських поселень Волині. З них на дворищній системі перебувало 472 села, тобто понад 84,1% [14, с. 224–225]. Таким чином, можна зробити висновок, що не лише протягом першої, а навіть і другої половини XVII ст. господарювання переважної більшості волинського селянства було пов'язане з дворищною системою землеволодіння [11, с. 149–184].

Тож на відміну від білоруських земель ВКЛ, де, на думку дослідників, вже наприкінці XVI ст. 60–80% селянських господарств було переведено на волоки, в українських землях, зокрема на Волині, не спостерігається таке швидке руйнування дворищного селянського землеволодіння. Джерельні матеріали засвідчують, що волочна поміра впроваджувалася на Волині доволі повільно. Не лише великі землевласники, а й середньозаможна волинська шляхта не поспішала з переведенням селян з дворищ на волоки, і в приватних маєтках основна маса селянства до середини XVII ст. вела традиційне дворищне господарство [14, с. 224].

Утім переведення селянських господарств з дворищної системи на волочну ще не означало обезземелення селян. Звичайно, порівняно з дворищними площами волока була меншою, однак також доволі великою земельною одиницею.

За нашими обрахунками, площа волинської волоки становила 23,89 га [13, с. 378], відповідно, половина волоки – 11,94 га, третя частина – 7,96 га, чверть – 5,97 га. Як бачимо, навіть чверть волоки становила велику земельну площу. Для порівняння зазначимо: усе місто київського князя Володимира охоплювало площу в 10 га. А волинський фермер 90-х років минулого століття лише мріяв про 3–5 га землі, тобто про те, щоб зрівнятися розміром земельного наділу з «малоземельним» (як він називається в науковій літературі) селянином XVI–XVII ст. Отже, навряд чи можна зараховувати півволочних та чвертьволочних селян до малоземельних або й безземельних.

Більше того, уважне прочитання документальних матеріалів пересвідчує, що фактично кількість землі в селянських господарствах була більшою, ніж прийнято вважати [8, с. 99–100]. Під час проведення волочної поміри розміри орної землі збільшувалися за рахунок так званих «наддавок» – додаткових прирізків, які мали компенсувати селянам незручні для землеробства ділянки (болотисті, піскуваті ґрунти, лісові зарості тощо). Так, у трьох селах Кременецького староства, де ґрунт кваліфікувався як поганий, селянам були відведені наділи не в 33 морги, які становили волоку, а в 36 [4, с. 76].

Так само за актом волочної поміри ґрунтів с. Ружина Луцького повіту в 1606 р. на кожне селянське господарство припадало по півволоки орної землі. При цьому враховувалась якість ґрунтів, і за неякісну землю селяни отримали «наддатки». Тож, зважаючи «на подлости ґрунту писковатого», селянин Гриц Литвин одержав прирізок до польового наділу. Загалом такі земельні прирізки

одержали 44 з 54 господарів. Крім орної землі, всі селяни отримали городи й сіножаті. В документі перелічуються всі 54 господарства із зазначенням місця розташування садиби та розміром городів, які всі були «до полланка», тобто півволоки [2, с. 315–317]. Тож якщо рахувати польову і городню землі разом з прирізками навіть без сіножатей, то загальна земельна площа кожного дворогосподарства становила волоку і більше, хоча в документі враховується тільки орна земля, а селяни називаються півволочними [8, с. 100]. Не можна вважати це випадковим явищем, швидше за все, перемирювання дворищних земель на волоки проводилося відповідно до існуючої практики. До того ж аналогічна картина простежується і на інших територіях ВКЛ. Зокрема, Д. Похилевич зазначав, що завдяки «наддакам» розмір волоки в Білорусі коливався від 32 до 45 моргів, тобто від 1,06 до майже 1,5 волоки [36, с. 146].

Звернемо також увагу ще на один дуже важливий аспект: на характер селянського дворогосподарства. За винятком М. Брайчевського, який називав селян ранньомодерної доби дрібними власниками, що використовували працю спауперизованої частини сільського населення, жоден з вітчизняних дослідників не звернув уваги на наявність найманої робочої сили в селянському господарстві XVI–XVII ст. [6, с. 75–76; 12, с. 237–238; 14, с. 261–265]. Фронтальне вивчення актового документального матеріалу доводить, що селянські господарства й справді широко використовували найману працю, а саме: челядь, «парбовков», «молодцов», «хлопцов» тощо.

Згадки в джерелах про селянських найманих працівників трапляються не

так часто, однак вони є. Так, 1567 р. селяни Колчина зверталися до луцького замкового суду з проханням надіслати вижа для фіксації пограбувань, заподіяних підданими луцького і острозького владики Марка Жоравницького. Зокрема, колчинський селянин Устим Кузьмич скаржився, що Мисько Палчикович, наїхавши на «копан мою властную, сына моего Євхима збил и споличковаль, слуг моих чотирех ... согнал» [40, ф. 25, оп. 1, спр. 9, арк. 200–201 зв.]. Щоправда, село Колчин входило до Луцького староства, тож у цьому випадку йдеться про селян королівщини, яких традиційно вважають заможнішими, ніж селян приватних маєтків. Однак інформацію про наявність наймитів і челяді маємо й щодо останніх. Наприклад, 1560 р. Прокіп Степанович Гуляльніцький скаржився на наймита Івашину, який разом «з Пилипцом, наймитом Івашька Богдановича» обірвав вишні в його саду [40, ф. 25, оп. 1, спр. 1, арк. 99 зв.]. Про наймитів говорить у скарзі 1563 р. Богумила Іванівна Патрикіївна, вдова Матвія Сенюти Ляховецького. Розповідаючи про забиття на смерть свого чоловіка, вона подає перелік звинувачуваних нею власних підданих, серед яких були «седельникъ зъ наймитами, Васечко зъ наймитомъ, Дмитръ изъ сынми, Прысь изъ сынми и зъ наймитами» [2, с. 43–45]. Про челядь згадує 1566 р. Михайло Коритенський у скарзі щодо пограбування його селян Стецька Сушка і Марка, які «с щелядю и статки своїми ... до Корытна ехали» [40, ф. 25, оп. 1, спр. 8, арк. 430 зв.]. 1570 р. під час розшуку селян-втікачів Івана Кердея Мнішинського луцький возний Федір Фурсович Бронницький знайшов одного з них «Якимъца Бобровича з жоною, з сынми, с челядю и зо всею маетностью»

в селі Сапожин [40, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 226–227]. 1576 р. під час нападу сина Олехна Васильовича Ощовського на село Свинюхи було пограбовано «боярина корытгенского Анъдрея и двох наймитов его Курила а Устима., а Федковыхъ Оришича наймитов Карпа а Романа., Анъдреевого Скибъчина наймита» [40, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 456 зв.–457 зв.]. Щоправда, інформація такого роду, вочевидь, через її звичність, зустрічається нечасто, тож можна було інтерпретувати використання селянами найманої праці як рідкісне явище лише під час нагальних сільськогосподарських робіт: оранки, жнив тощо. Проте віднайдені нами реєстри людських втрат, заповідяні татарами під час нападів, які, власне, і фіксують присутність челяді в селянських господарствах, переконують: використання найманої праці в селянських господарствах було звичною повсякденною практикою.

Так, під час татарського нападу 1577 р. у новоселецьких селян Савки Попченя та Левона Хилимоновича було забрано в ясир до Криму по «паробку», а в Олексі Мартиновича з с. Сухівці Кременецького повіту – двох «паробков», тобто хлопців-наймитів [40, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 658 зв.–661]. Цінну інформацію про селянську челядь залишив луцький возний Григорій Вербський. Фіксуючи заповідяні татарами у 1578 р. спустошення в маєтках володимирського підкоморія Олександра Семашка, він називає поіменно 25 господарів села Коростятин Луцького повіту, забраних у полон. З них 12 селян було виведено разом з родиною та усією челяддю, зокрема: «Радна з жоною, з детми, с челядю.; Данила з жоною, детми, с челядю.; Парфенову жону с челядю.;

Павла Случанина стято и маетность зъ челядю взято» [40, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 125–128 зв.; 14, Додатки, с. 607]. У володінні княгині Ганни Кузьмівни Заславської в с. Макотерти у «Ивана Лютка домъ, гумно и вьсю челяд побрали: двое мужчизнь, шестеро белых головъ» [40, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 174–175]. Отже, в цьому селянському дворогосподарстві працювало щонайменше вісім наймитів.

Показовим є перелік виведеної до полону 1578 р. челяді з луцьких маєтків Федори Богушівни Дзялинської. Так, у селі Старому Жукові у підданих Федца Лисовича та Федца Олеховича було забрано татарами по три челядники, в Ан-типа Юси й Федца Плочи – по два, навіть у Федца «огородника» – двох, а в Івана Зубченяти «слугу взяли», тож із шести селянських господарств було виведено до Криму 13 осіб найманих працівників. У с. Новосілки у Сави Попченяти було виведено в ясир двох наймитів, у Кочана – трьох, у Чиранова – трьох, у Куніделі – одного, у Дашука – двох. У с. Новому Ставі у Зенця вивели до ясиру трьох челядників, у Богдана Пінчука – чотирьох, у Стецини – двох, у Масюка Леоновича – двох, у Сави Олісимцовича – трьох, у Онанковича Холоденяти – шістьох, у Кривого – двох, у Гаврила – трьох, у Каленика – одного, у Гирца Матвійовича – трьох, тож з 10 господарств щонайменше 29 челядників, тобто пересічно по 2,9 з господарства [40, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 194–196; 14, Додатки, с. 605–607].

Висновок

Таким чином, значний документальний матеріал переконує, що волочна поміра як один із найважливіших заходів аграрної реформи 1557 р. лише незначною мірою заторкнула волинське

селянство. Більшість селянських дворогосподарств до середини XVII ст. залишалася на дворищній системі господарювання. Проте й переведення селян з дворищної системи на волочну не означало їх обезземелення, волочні господарства також були доволі великими господарськими одиницями.

У практиці повсякденного життя як дворищні, так і волочні дворогосподарства широко використовували найману працю челядників та наймитів. На жаль, поки що не можна вивести квантитативні показники щодо співвідношення різних груп хліборобського населення, зокрема селян-дворогосподарів та селян-наймитів. Більш ґрунтовні обрахунки вимагають нових документальних пошуків. Нова віднайдена джерельна інформація дасть можливість на основі сучасних методологічних підходів і засад та квантитативних обрахунків реконструювати, а на цій підставі змодельювати пересічне селянське господарство й проаналізувати повсякденні господарські практики українського селянства ранньомодерної доби. Разом з тим наведений документальний матеріал дає змогу зробити висновок, що селянське дворогосподарство ранньомодерної доби було господарством фермерського типу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. Т. II. Санкт-Петербург, 1848. 440 с.
2. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною Комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. VI. Т. I: Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI–XVIII веке (1498–1795). Киев: В университетской типографии (И. Завадский), 1876. 161+614 с.
3. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. VII. Т. I: Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886. 85+647+XII с.
4. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. VII. Т. II: Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.). Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. II + 210+644 с.
5. Бережков Н. Г. «Устава замков, держав и дворцов» Сигизмунда-Августа, предшествовавшая «волочной уставе». *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1911. № 5. С. 99–105.
6. Брайчевський М. Ю. Конспект історії України. Київ: Наукова думка, 1993. 208 с.
7. Владимирский-Буданов М. Ф. Формы крестьянского землевладения в Литовско-Русском государстве XVI в. Киев, 1892. 30 с.
8. Ворончук І. До питання про соціально-економічне становище селянства Волині в першій половині XVII ст. *Journal of Ukrainian Studies*. 17, nos. 1–2 (Summer–Winter 1992). С. 95–106.
9. Ворончук І. Селянський двір на Волині в другій половині XVI ст. (спроба ретроспективного відтворення). *Третя Академія пам'яті Володимира Антоновича*. Київ, 1996. С. 331–351.
10. Ворончук І. Археографічна діяльність та історичні погляди І. П. Новицького. *Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської Археографічної Комісії*. Київ, 1997. С. 144–161.
11. Ворончук І. Правовий статус українського пізньосередньовічного селянства. Історіографічний аспект. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. ССXXXVIII.

Праці історично-філософської секції. Львів, 1999. С. 149–184.

12. Ворончук І. Чого нам бракує до розуміння історії селянства (до постановки проблеми). *Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича*. Київ, 1999. С. 233–239.

13. Ворончук І. «Волочна поміра» 1557 року у Великому князівстві Литовському (до питання української метрології). *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства*. Київ, 2007. Т. XIV. С. 362–379. URL: <http://www.ndiu.org.ua/images/book/14.pdf>

14. Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ: Фенікс, 2012. 711 с.

15. Грушевський М. Южнорусские господарские замки в половине XVI века: Историко-статистический очерк. Киев: Университетские известия, 1890. № 2. 33 с.

16. Грушевський М. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1994. Т. V. 687 с.

17. Довнар-Запольский М. В. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в. Киев, 1905. 287 с. + 167 + VIII.

18. Довнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Киев, 1901. 807 с.

19. Ефименко А. Я. Дворянское землевладение в Южной Руси. *Южная Русь*. Санкт-Петербург, 1905. Т. I. С. 370–412.

20. Ефименко А. Я. История украинского народа. Киев: Наукова думка, 1990. 252 с.

21. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. Київ: Наукова думка, 2006. Т. 1. 631 с.

22. Історія Української РСР. Київ: Наукова думка, 1979. Т. 1. Кн. 2. 342 с.

23. Крикун М. Г. Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. З історії стародавності і середньовіччя. *Вісник Львівського університету*. Львів, 1988. Вип. 24. С. 72–80.

24. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. Київ: Видавництво АН УРСР, 1954. 536 с.

25. Леонтович Ф. И. Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства и его причины. Санкт-Петербург, 1895. 56 с.

26. Любавский М. К. Областное деление и местное самоуправление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. Москва, 1892. 998 с.

27. Менжинский В. Структура феодального землевладения в Великом княжестве Литовском. *История СССР*. 1987. № 3. С. 160–180.

28. Наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ Рукописів. Ф. 91. Спр. 39/1–1.

29. Новицкий И. П. Очерк истории крестьянского сословия в Юго-Западной России в XV–XVIII вв. *Архив Юго-Западной России*. Киев, 1876. Ч. VI. Т. I. С. 1–161.

30. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / упор. В. Атаманенко; редактор Л. Винар. Київ–Острого-Нью-Йорк, 2004. 383 с.

31. Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Киев, 1846. Т. II. С. 113–124.

32. Пичета В. И. История сельского хозяйства и землевладения в Белоруссии. Ч. I. (до конца XVI века). Минск: Наркомзем, 1927. 179 с.

33. Пичета В. И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. 2-е изд. Москва, 1958. 548 с.

34. Пичета В. И. Белоруссия и Литва XV–XVI вв. (исследования по истории социально-экономического, политического и культурного развития). Москва: Изд-во Акад. наук СССР, 1961. 816 с.

35. Похилевич Д. Л. От Турунского Статута к уставу на волюки. *Ученые записки Ярославского пединститута*. Ярославль, 1945. Вып. VI. С. 3–18.

36. Похилевич Д. Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI–XVIII вв. Львов: Изд-во Львовского университета, 1957. 179 с.

37. Соціально-економічні трансформації в Україні та Білорусі в XVI–XVIII ст.: фактор реформ. Київ, 2016.

38. Спиридонов М. Ф. Закрепощение крестьянства Беларуси (XV–XVI вв.) / под ред. А. Л. Хорошкевич. Минск: Наука і тэхніка, 1993. 222 с.

39. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Київ, 2008. 470 с.

40. Центральний державний історичний архів України в м. Києві.

41. Archiwum Państwowe w Krakowie. Archiwum Sanguszków.

42. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Dział rękopisów. Sygn. № 3669/II.

43. Jabłonowski A. Pisma. Warszawa, 1911. T. IV.

REFERENCES

1. *Acts Related to the History of the Western Russia Collected and Published by the Archeographical Commission* (1848). Vol. II. St. Petersburg, 440 p. [in Rus.]

2. *Acts on Economic and Juridical Relationships Between Peasants in the 16th-18th Centuries. (1498–1795)*, Part VI, volume I of *The Archive of the South-Western Russia Published by the Temporary Commission for the Study of Ancient Acts Emperially Established under the Governor-General of Kiev, Podolia, and Volhynia* (1876). Kiev: At the University Printing House (of I.Zavadskii), 161+614 p. [in Rus.]

3. *Population of the South-Western Russia from the Middle of the 13th till the Middle of the 15th Century*, Part VII, volume I of *The Archive of the South-Western Russia Published by the Temporary Commission for the Study of Ancient Acts under the Governor-General of Kiev, Podolia, and Volhynia* (1886). Kiev: G. T. Korchak-Novitskii's Printing House, 85+647+XII p. [in Rus.]

4. *Population of the South-Western Russia from the Second Half of the 15th Century till the Union of Lublin (1569)*, Part VII, volume II of *The Archive of the South-Western Russia Published by the Temporary Commission for the Study of Ancient Acts under the Governor-General of Kiev,*

Podolia, and Volhynia (1890). Kiev: G. T. Korchak-Novitskii's Printing House, II + 210+644 p. [in Rus.]

5. BEREZHKOVA, N. (1911). "Ustava zamkov, derzhav i dvortsov" of Sigismund-Augustus which Preceded the "Statute on Voloky". *Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniya* (Journal of the Ministry of Public Education), (5), pp. 99–105. [in Rus.]

6. BRAICHEVSKYI, M. (1993). *Abridged History of Ukraine*. Kyiv: Naukova Dumka, 208 p. [in Ukr.]

7. VLADIMIRSKII-BUDANOV, M. (1892). *Types of Peasant Land Tenure in the Lithuanian-Ruthenian State in the 16th Century*. Kiev, 30 p. [in Rus.]

8. VORONCHUK, I. On the Socio-Economic State of Volhynian Peasantry in the First Half of the 17th Century. *Journal of Ukrainian Studies* 17, nos. 1–2 (Summer-Winter 1992), pp. 95–106. [in Ukr.]

9. VORONCHUK, I. (1996). Peasant Economy in Volhynia in the Second Half of the 16th Century (an attempt of a retrospective reconstruction). *The 3rd Academy in the Memory of Volodymyr Antonovych*. Kyiv, pp. 331–351. [in Ukr.]

10. VORONCHUK, I. (1997). Archaeographical Activity and Historical Views of I. P. Novytskyi. *Materialy yuvileinoi konferentsii, prysviachenoï 10-richchiu Kyivskoi Arkheohrafichnoi Komisii* (Proceedings of the Jubilee Conference Dedicated to the 150th Anniversary of Kyiv Archaeographical Commission). Kyiv, pp. 144–161. [in Ukr.]

11. VORONCHUK, I. (1999). The Legal Status of the Ukrainian Peasantry in Late Middle Ages. A Historiographical Aspect. *Papers of Shevchenko Research Society*. Vol. CCXXXVIII. Proceedings of the Historical and Philosophical Section. Lviv, pp. 149–184. [in Ukr.]

12. VORONCHUK I. (1999). What We Lack in Understanding of the History of Peasantry (raising the issue). *The Fourth Academy in Memory of Professor Volodymyr Antonovych*. Kyiv, pp. 233–239. [in Ukr.]

13. VORONCHUK I. (2007). "Voloka Measurement" of 1557 in the Grand Duchy of

Lithuania (revisiting Ukrainian metrology). *Zbirnyk naukovykh prats Naukovo-doslidnoho instytutu ukrainoznavstva* (Collected Research Papers of the Research Institute of Ukrainian Studies). Vol. XIV, pp. 362–379. <http://www.nrius.org.ua/images/book/14.pdf> [in Ukr.]

14. VORONCHUK, I. (2012). *Population of Volhynia in the 16th – First Half of the 17th Centuries: Family, Household, Demographic Factors*. Kyiv: Feniks, 711 p. [in Ukr.]

15. HRUSHEVSKY, M. (1890). *State Economy Castles in Southern Russia in the Middle of the 16th Century: Historical and Statistical Essay*. Kiev: Universitetskiye izvestiya, (2), 33 p. [in Ukr.]

16. HRUSHEVSKY, M. (1994). *History of Ukraine-Rus*. Vol. V. Kyiv: Naukova Dumka, 687 p. [in Ukr.]

17. DOVNAR-ZAPOLSKIY, M. (1905). *Essays on the Organization of the West Russian Peasantry in the 16th Century*. Kiev, 287 p. + 167 + VIII. [in Rus.]

18. DOVNAR-ZAPOLSKIY, M. (1901). *State Economy of the Grand Duchy of Lithuania under the Jagiellons*. Kiev, 807 p. [in Rus.]

19. YEFIMENKO, A. (1905). *Dvoryshche Land Tenure in Southern Rus*. *Southern Rus*. Vol. I. St.Petersburg, pp. 370–412. [in Rus.]

20. YEFIMENKO, A. (1990). *History of the Ukrainian People*. Kiev: Naukova Dumka, 252 p. [in Rus.]

21. *History of the Ukrainian Peasantry*. Essays in 2 volumes. (2006). Vol. 1. Kyiv: Naukova Dumka, 631 p. [in Ukr.]

22. *History of the Ukrainian SSR*. (1979). Vol. I, Book 2. Kyiv: Naukova Dumka, 342 p. [in Ukr.]

23. KRYKUN, M. (1988). *Population of Volhynian Voivodeship in the First Half of the 17th Century. On the History of Antiquity and the Middle Ages*. *Visnyk Lvivskoho universytetu* (Bulletin of Lviv University), Vol. 24. Lviv, pp. 72–80. [in Ukr.]

24. KRYPIAKEVYCH, I. (1954). *Bohdan Khmelnytskyi*. Kyiv: Publishing House of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, 536 p. [in Ukr.]

25. LEONTOVICH, F. (1895). *Estate Type of the Territorial-Administrative Composition of the Lithuanian State and Its Causes*. St. Petersburg, 56 p. [in Rus.]

26. LIUBAVSKIY, M. (1892). *Regional Division and Local Self-Government in the Lithuanian-Ruthenian State by the Time of the Publication of the First Lithuanian Statute*. Moscow, 998 p. [in Rus.]

27. MENZHINSKIY, V. (1987). *The Structure of the Feudal Land Ownership in the Grand Duchy of Lithuania. The History of the USSR*, (3), pp. 160–180. [in Rus.]

28. *Vasyl Stefanyk Scientific Library. Department of Manuscripts*. [in Ukr.]

29. NOVITSKIY, I. (1876). *Essay on the History of the Peasantry Estate in the South-Western Russia in the 15th–18th Centuries. The Archive of the South-Western Russia*. Part VI, vol. I. Kiev, pp. 1–161. [in Rus.]

30. ATAMANENKO, V., comp.; VYNAR, L., ed., (2004). *Description of Ostroh Region during the Second Half of the 16th through the First Half of the 17th Century*. Kyiv – Ostroh – New York, 383 p. [in Ukr. and Pol.]

31. *Documents Published by the Temporary Commission for the Study of Ancient Acts Emperially Established under the Governor-General of Kiev, Podolia, and Volhynia*. (1846). Vol. II. Kiev, pp. 113–124. [in Rus.]

32. PICHETA, V. (1927). *The History of Agriculture and Land Ownership in Belarus. Part I (till the end of the 16th century)*. Minsk: Narkonzem, 179 p. [in Rus.]

33. PICHETA, V. (1958). *The Agrarian Reform of Sigismund August in the Lithuanian-Ruthenian State*. 2nd edition. Moscow, 548 p. [in Rus.]

34. PICHETA, V. (1961). *Belarus and Lithuania in the 15th–16th Centuries (studies on the history of socio-economic, political and cultural development)*. Moscow: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 816 p. [in Rus.]

35. POKHILEVICH, D. (1945). *From Torun Statute to the Statute on Voloky. Uchenyye zapiski Yaroslavskogo pedinstitutu* (Academic Papers

of Yaroslavl Pedagogical Institute), Vol. VI. Yaroslavl, pp. 3–18. [in Rus.]

36. POKHILEVICH, D. (1957). *Peasants of Belarus and Lithuania in the 16th–18th Centuries*. Lvov: Publishing House of Lvov University, 179 p. [in Rus.]

37. *Social and Economic Transformations in Ukraine and Belarus in the 16th–18th Centuries: Reform Factor*. (2016). Kyiv. [in Ukr.]

38. SPIRIDONOV, M., KHOROSHKEVICH, A., ed., (1993). *The Enslavement of the Belarus Peasantry (15th–16th centuries)*. Minsk: Navuka i Tekhnika, 222 p. [in Rus.]

39. YAKOVENKO N. (2008). *Ukrainian Nobility From the End of the 14th till the Middle of the 17th Century. Volhynia and Central Ukraine*. Kyiv, 470 p. [in Ukr.]

40. *Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv*. [in Ukr.]

41. *State Archives in Krakow. The Archives of the Sanguszki*. [in Pol.]

42. *Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Dział rękopisów*. [in Pol.]

43. JABŁONOWSKI, A. (1911). *Papers*. Vol IV. Warsaw, [in Pol.]

За характером землеволодіння Волинь загалом значно відрізнялася від інших українських земель. А. Яблоновський називав Волинь суцільним «храмом можновладців», де панували князівські роди Острозьких, Заславських, Сангушків, Збараських, Вишневецьких, Четвертенських, Чорторійських, Буремльських, Воронецьких, Корецьких, Порицьких, Сокольських, Масальських та ін. Отже, більшість волинської території становили величезні магнатські латифундії, через що О. Єфименко називала Волинь територією волинської аристократії.